

Наталія МЕХ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т. Рильського НАН України
вул. Грушевського 4, м. Київ, Україна
Електронна пошта: mno_logos@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

СЛОВНИК «ОДВІЧНІ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» ЯК АВТОРСЬКА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ «БУТТЯ» БАЗОВИХ КОНЦЕПТІВ

У статті висвітлено питання, пов'язані з культурологічним вивченням мови, що передбачає аналіз мовних явищ, спрямований на виявлення національно-культурної специфіки комунікації. Ураховано увагу лінгвокультурологів передусім до культурологічно значущих одиниць, наскрізних концептів, констант, акцентовано на «одвічних словах», які найтісніше пов'язані з культурою народу і відбивають специфіку його колективної свідомості. Визначено передумови створення авторського Словника «Одвічні слова української культури», що зумовлено науково-освітніми потребами утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, які пов'язані з історією культури, філософією культури та розвитком національної свідомості.

У Лексиконі запропоновано рецепцію комунікації не лише як діалогу (полілогу) з конкретним адресатом (адресатами), але і як діалогу внутрішнього та діалогу між культурами. Структурування контенту Словника за умовно визначеними часовими зрізами, кожен з яких можна сприймати як певний культурний пласт зі своєю системою цінностей, дає змогу простежити на конкретних текстових прикладах зміну аксіологічної рецепції досліджуваних «одвічних слів» (базових концептів) української культури. Можливість через систематизований фактичний матеріал сформулювати уявлення про світоглядні настанови українців від давнини до сьогодення у сприйнятті самих себе, свого життя, навколишнього світу (комунікація в широкому, дискурсивному значенні) відкриває нам нові грані для самоусвідомлення та самоосмислення.

У статті представлено методологію та концепцію Словника «Одвічні слова української культури» як авторську лінгвокультурологічну рецепцію «буття» базових концептів, що містить особливо важливі, найпоширеніші лексичні одиниці, наскрізні концепти української культури.

Ключові слова: словник, лексикон, концепти, текст, «одвічні слова» української культури, лінгвокультурний простір, культурний продукт доби, часовий зріз, комунікація.

Глобалізація, незважаючи на певну трансформацію в бік глокальності, продовжує впливати на сучасний культурний простір. Вона не є новим явищем для нашої держави, яка перебувала та перебуває на межі різних культур, на межі Сходу та Заходу. Усвідомлюючи певні ризики для національ-

Цитування: Мех Н. Словник «Одвічні слова української культури» як авторська лінгвокультурологічна рецепція «буття» базових концептів. Мовознавство. 2024. № 2 С. 50–55. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-335-2024-2-005>

Citation: Mekh N. (2024). Slovnyk «Odvichni slova ukrainskoi kultury» yak avtorska lnhvokulturolohichna retseptsia «buttia» bazovykh kontseptiv [The dictionary «Eternal words of Ukrainian culture» as an author's linguistic-cultural reception of basic concepts' «being»]. Movoznavstvo, (2), 50–55. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-335-2024-2-005>

 Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

них культур у сучасних умовах, надзвичайно важливими стають глокальні процеси, які сприяють збереженню традицій народу, формуванню свідомої підтримки та вивчення своєї мови, заглибленню у власну історію та духовність. Адже глокальні процеси дають можливість не лише зберігати, але й глобалізувати ціннісні домінанти національної культури.

Історія літературної мови найбільше пов'язана з національною культурою. Набуті знання про мову в позалінгвістичних галузях впливають на дослідження власне лінгвальних явищ; стають помітнішими активні інтегративно-диференційні процеси в лінгвістиці та культурі.

Культурологічне вивчення мови передбачає аналіз мовних явищ, який спрямований на виявлення національно-культурної специфіки комунікації. Увагу лінгвістів привертають передусім лінгвокультурологічно значущі одиниці, наскрізні концепти, константи, «одвічні слова», що найтісніше пов'язані з культурою народу і відбивають специфіку його колективної свідомості.

«Одвічні слова української культури. Словник з історії української літературної мови XVIII – початку XXI ст.: базові концепти» [Мех 2020] вийшов друком на початку 2020 року. Лексикон є авторською лінгвокультурологічною рецепцією «буття» базових концептів у лексикографічному та текстовому вимірах (словникова й текстова реалізація). Це логічне продовження наших багаторічних досліджень слова від брошури «Семантичне поле зі значенням “слово-мова” у Кобзарі Тараса Шевченка» (1997) та чотирьох індивідуальних монографій «Структура лексико-семантичного поля “мова-слово” в українській поетичній мові XIX – початку XX ст.» (2001), «Наскрізні концепти Григорія Сковороди» (2005), «Інтерпретація концептів *слово, мова* в українській культурній традиції» (2008) та «Лінгвокультурологема ЛОГОС у науковій, релігійній та художній картинах світу» (2011).

В українському мовознавстві вивчення концептів національної культури закономірно пов'язане з лінгвостилістичним аналізом текстів. Дослідження українських мовознавців створили передумови до розуміння тексту як складноорганізованої багаторівневої структури, що має специфічні закони побудови й функціонування. Однак для осмислення тексту як репрезентанта культури традиційні методи його лінгвостилістичного аналізу виявилися недостатніми. Нові аспекти вивчення об'єкта дослідження потребували введення фрагментів міждисциплінарного знання і відповідної одиниці його опису, яка б відбивала інтегрованість лінгвістичної, філософської та культурологічної площин, тобто не лише власне мовну специфіку, а й глибинні смисли комунікації як основи свідомості людини, її пізнання та суспільного буття.

Евристична доцільність запропонованого нами в докторській дисертації «Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний та функціонально-стилістичний аспект» (2009) поняття «лінгвокультурологема» детермінована необхідністю знайти одиницю виміру мовно-інтелектуальної культури. Уведене поняття [Мех 2011] — це лінгвокультурологічна одиниця, яка поєднує характеристичні ознаки мови, свідомості та реалізацію їх у функціонально-стилістичних різновидах текстів.

Текст завжди вписано в загальний контекст культури, оскільки знання формується відповідно до системи цінностей і смислів культури, її критеріїв істинності. Згідно з цими критеріями, текст інтерпретують заново і вводять до нового тексту, що й зумовлює можливість міжкультурного обміну і трансляції культурної традиції. Саме в текстовій діяльності актуалізує себе свідомість, мовомислення суб'єкта, оскільки обмін знаннями й досвідом, емоціями, цінностями, ідеалами та нормами неможливий поза межами

породження та інтерпретації різностильових текстів. І хоча смисли окремих слів поєднуються один з одним, вони постійно витворюють нові смислові цілості. Поняттєвість, що є властивістю кожної думки і без якої людський інтелект не може обійтися, позначає межі, поділ на окремі одиниці смислу. Коли спостерігаємо за розвитком думки в сучасному часопросторі, зокрема й у різноманітних текстах, то маємо справу з передаванням думки від покоління до покоління, тобто комунікацією в широкому розумінні. До цих питань ми неодноразово зверталися в наших попередніх студіях. Згодом виникла ідея, крім монографічних досліджень наскрізних констант культури, подати базові концепти у форматі авторського словника.

Словник «Одвічні слова української культури» — це дослідження, зумовлене науково-освітніми потребами утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, що тісно пов'язані з історією культури, філософією культури та розвитком національної свідомості.

Наші попередні монографічні напрацювання та Словник виконані в руслі лінгвостилістики та комунікативної лінгвістики (в її дискурсивному варіанті). Когнітивну теорію дискурсу розглядаємо як можливу модель опису ментально опрацьованого інформаційного простору людського спілкування загалом.

У Словнику пропонуємо рецепцію комунікації не лише як діалогу (полілогу) з конкретним адресатом (адресатами), це поняття також охоплює діалог внутрішній і діалог між культурами, адже мова — не тільки знаряддя пізнання та засіб людського спілкування (комунікація у вузькому значенні). Вона стала культурним кодом нації, основою духовної культури, безмежним сховищем вселюдського досвіду. Структурування контенту Словника за умовно визначеними часовими зрізами, кожний з яких можна сприймати як певний культурний пласт зі своєю системою цінностей, дає змогу простежити на конкретних текстових прикладах зміну аксіологічної рецепції досліджуваних «одвічних слів» (базових концептів) української культури. Можливість через систематизований фактичний матеріал сформуванню уявлення про світоглядні настанови українців від давнини до сьогодення у сприйнятті самих себе, свого життя, навколишнього світу (комунікація в широкому, дискурсивному значенні) відкриває нам нові грані для самоусвідомлення та самоосмислення.

Поняття «одвічні слова», яке ми вводимо в Лексиконі, розглядається в тісних синонімічних зв'язках з іншими лінгвокультурологічно значущими одиницями, зокрема з культурними концептами, константами культури.

Лексикон належить до авторських словників, побудованих за принципом «від ідеї до слова». Як відомо, серед цієї групи лексиконів немає двох подібних, тобто таких, внутрішня будова яких була б однаковою.

Словник «Одвічні слова української культури» — як авторська лінгвокультурологічна рецепція «буття» базових концептів — містить особливо важливі, найпоширеніші лексичні одиниці, наскрізні концепти української культури. Наголосимо, що наш Лексикон, як і будь-який словник, є результатом суб'єктивного відбору одиниць.

Видання має впорядкування як за значенням, так і за алфавітом. У словнику три розділи — «Логосвіт», «Мікросвіт» та «Макросвіт», у межах яких розміщені словникові статті за алфавітом. Розділ «Макросвіт» містить підрозділи «Природа» та «Суспільство».

Поштовхом до розподілу саме на такі розділи виявилася, до певної міри, філософська система поглядів Г. Сковороди, яка трансформувалася у власне бачення поділу «одвічних слів», базових концептів на абстрактні поняття

духовної сфери буття та конкретні поняття, що стосуються людини зокрема та світу загалом.

Коли йдеться про літературну мову того або іншого періоду, обов'язково наголошують на словниках як на фундаменті знайомства з мовою. Умовно ми поділили кожну словникову статтю на відомості, що містяться в загальномовних лексикографічних джерелах XIX–XX ст. про визначення лексичної одиниці («одвічного слова») та її слововживання в хронологічному порядку від текстів кінця XVIII ст. до сучасних зразків літературної мови. Тобто словникова стаття містить словникову та текстову реалізацію відповідного концепту.

У блоці «Словникова реалізація концепту» охоплено загальномовні тлумачні та перекладні лексикографічні джерела XIX – XX ст., а саме: «Словарь української мови» Б. Грінченка (1909 р.), «Словник українсько-російський» А. Ніковського (1927 р.), «Російсько-український академічний словник» А. Кримського, С. Єфремова (1924–1933рр.), «Російсько-український словник» О. Ізюмова (1930 р.), «Словник української мови» (в 11 т.) та «Словник української мови» В. Жайворонка (2012 р.).

Звичайно, в українському лінгвокультурному просторі існує значно більше словників, ніж ми використали, проте для себе вбачаємо важливість та значущість проаналізованих лексикографічних праць саме для нашого Лексикону. Згадані словники є знаковими та інформативними для відповідного часового зрізу і містять важливі лінгвістичні та лінгвокультурологічні відомості. У блоці «Текстова реалізація концепту» інформацію згруповано за часовими зрізами. Як відомо, існує багато періодизацій історії української літературної мови, і ми, звісно, не претендуємо на їх переосмислення, проте наш матеріал візуалізуємо в певних часових зрізах.

Перший часовий зріз Лексикону — кінець XVIII ст. Словник фіксує «одвічні слова», наскрізні концепти та демонструє їх реалізацію в текстах Г. Сковороди. Як вважав Д. Чижевський, філософський стиль Сковороди — це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення — в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вживання слів до їх символічного вжитку. Сковорода пристосовує скарби філософської термінології до свого стилю думання: поняття стають символами.

Дзеркалом, у яке філософ пропонує дивитися постійно, осмислюючи, усвідомлюючи Бога та людину, виступає Біблія. У ній відбиваються та зводяться до спільних значень численні біблійні образи.

Загальномовні словники насамперед фіксують прямі значення досліджуваних «одвічних слів». Індивідуальний словник Г. Сковороди та тексти Біблії відбивають спільну для цих лінгвокультурних концептів тенденцію до переносного вживання і трансформації їхньої семантичної структури. Цей процес характеризується взаємодією категорій абстрактного і конкретного, загального й одиничного.

Наступний часовий зріз нашого Лексикону — XIX ст., насамперед тексти Т. Г. Шевченка. Доробок Великого Кобзаря посідає помітне місце в історії української літературної мови та є унікальним культурним продуктом своєї епохи. Художньо-мовна спадщина Шевченка належить до культурного фонду нації, і значення його мовотворчості як початку нової української літературної мови важко переоцінити. Тому ми простежуємо функціонування «одвічних слів» української культури в його художніх текстах.

До цього періоду належить і мовотворчість П. Куліша, яка також відображена в нашому Лексиконі.

Інший часовий зріз, який представлено у Словнику, — кінець XIX – початок XX ст. Джерелом нашого Словника стала творча спадщина І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, В. Вернадського та ін. Осягнути мовосвіт І. Франка робить спроби не одне покоління дослідників, його інтелектуальний і мистецький досвід ще належним чином не прочитаний. Нашу увагу насамперед привернула глибинна філософська й культурна наснаженість його текстів, багатство словника, специфіка його мовної естетики. Осмислення історії українського народу, його національно-мовної свідомості можна назвати домінантами наукової й публіцистичної спадщини М. Грушевського, саме тому важко переоцінити значення його текстів для лінгвокультурологічної рецепції. Загалом мовні практики усіх залучених до Словника авторів цього періоду складно порівнювати, проте вони дуже інформативні щодо текстової реалізації базових концептів української культури.

Наступний часовий зріз — XX ст. — представлений текстами І. Огієнка (наукові твори, переклад Біблії), П. Тичини, М. Рильського, М. Стельмаха, О. Гончара та ін. Аналізований період характеризується розмаїттям творчих і наукових пошуків, що, безумовно, відбилосся на індивідуальних мовних практиках митців.

Завершує цей блок часовий зріз — кінець XX ст. — початок XXI ст. Джерелом нашого Лексикону слугували сучасні філософські тексти, зокрема твори С. Кримського, Л. Костенко, сучасні переклади Біблії та ін. Змістовою домінантою і своєрідним критерієм відбору матеріалу стало відродження духовності українства, зокрема відбиття цього процесу в текстах різних стилів.

Добір текстів у пропонованому Словнику — це авторська рецепція матеріалу. Без сумніву, ми не претендуємо на вичерпність, проте візія саме такого контенту Лексикону є нашим свідомим умотивованим вибором. Нині робота триває, і це лише перша спроба оприлюднення результатів дослідження, перше видання Словника.

Отже, реєстрові одиниці Словника — концепти — згруповано в три розділи.

Перший розділ — «Логосвіт». Ця концептосфера представлена поняттями, що пов'язані з духовною сферою, з вірою та моральністю людини. Розділ охоплює наскрізні концепти релігійної картини світу — *АНГЕЛ, БОГ, БЛАГОДАТЬ, ВІРА, ДУША, ДУХ, ІСТИНА, ЛЮБОВ, ПРАВДА*, які функціонують у літературній мові в текстах різних часових зрізів.

Другий розділ — «Мікросвіт». Ця концептосфера містить поняття, що пов'язані з людиною, її діяльністю тощо. Розділ охоплює такі «одвічні слова», як *БАТЬКО, МАТИ, БАБА, ДІД, ДОНЬКА, СИН, ДИТЯ* тощо.

У третьому розділі — «Макросвіт» — подано поняття, що пов'язані зі світом загалом. Розділ складається з двох підрозділів: «Природа» (концепти *ВОДА, ЗЕМЛЯ, НЕБО, МОРЕ* та ін.) та «Суспільство» (концепти *ДЕРЖАВА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, НАРОД*). Усі вони репрезентовані як у лексикографічних джерелах, так і в досліджуваних текстах різних часових зрізів.

Кожний часовий зріз має свої особливості, а «одвічні слова», константи, культурні концепти оприявнюють нові смисли в різні періоди розвитку української літературної мови.

Слід відзначити загальні спостереження про взаємодію стилів на різних часових зрізах, їх певний взаємовплив. Характерними є явища переходу абстрактних значень у конкретні і навпаки.

Створення спеціальних словників для пошуку слів за змістом, слів-понять є соціальним запитом, потребою всіх, хто причетний до української культури, історії, літератури. У зв'язку з цим важко переоцінити роль культурних продуктів минулих століть у процесі формування сучасного культурного простору.

Словник «Одвічні слова української культури» — це своєрідний культурологічний дайджест, який формує уявлення про українську культуру як феномен у діячій та синхронній, розкриваючи «буття» базових концептів мовно-культурного пласту певної доби.

ЛІТЕРАТУРА

- Мех Н. Лінгвокультурологема *ЛОГОС* у науковій, релігійній та художній картинах світу : монографія. Київ : Вид-во «Юг», 2011. 410 с.
- Мех Н. О. Одвічні слова української культури. Словник з історії української літературної мови кінця XVIII — початку XXI ст.: базові концепти. Київ : ПП «ПФ Фоліант», 2020. 472 с.

Дата надходження до редакції: 04.06.2021
Дата надходження після доопрацювання: 19.10.2022
Дата затвердження редакцією: 27.11.2023

REFERENCES

- Mekh N.O. (2011). Linhvokulturolohema LOHOS u naukovii, relihiinii ta khudozhnii kartynakh svitu. Kyiv: Vydavnytstvo «Yuh». [In Ukrainian].
- Mekh N.O. (2020). Odvichni slova ukrainskoi kultury. Slovnyk z istorii ukrainskoi literaturnoi movy kintsia XVIII — pochatku XXI st.: bazovi kontsepty. Kyiv: Pryvatne pidpriemstvo «Foliant». [In Ukrainian].

Received: 04.06.2021
Received in revised form: 19.10.2022
Accepted: 27.11.2023

Nataliia MEKH

Rylsky Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology of the NAS of Ukraine
4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001 Ukraine
e-mail: mno_logos@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

THE DICTIONARY «ETERNAL WORDS OF UKRAINIAN CULTURE» AS AN AUTHOR'S LINGUISTIC-CULTURAL RECEPTION OF BASIC CONCEPTS' «BEING»

Cultural study of language involves the analysis of linguistic phenomena aimed at identifying national and cultural specifics of communication. The attention of linguistic and culturologists is attracted first of all by culturally significant units, cross-cutting concepts, constants, «eternal words» that are most closely connected with the culture of the people and reflect the specifics of its collective consciousness.

The Dictionary «Eternal words of ukrainian culture» is a study based on scientific and educational needs to establish a view on the history of literary language and its styles as phenomena closely related to cultural history, philosophy of culture and development of national consciousness.

The Lexicon proposes the reception of communication not only as a dialogue (polylogue) with a specific addressee (addressees), this concept also includes internal dialogue and intercultural dialogue. Structuring the content of the Dictionary according to conditionally defined time slices, each of which can be perceived as a certain cultural layer with its own system of values, allows us to trace the change of axiological reception of studied ancient words (basic concepts) of Ukrainian culture. The opportunity to form an idea of the worldview of Ukrainians from ancient times to the present in the perception of themselves, their lives, the world around them (communication in a broad, discursive sense) opens up new frontiers for self-awareness and self-understanding.

The dictionary «Eternal words of ukrainian culture» — as the author's linguo-cultural reception of «being» of basic concepts — contains especially important, the most common lexical units, cross-cutting concepts of Ukrainian culture.

Keywords: Dictionary, concepts, texts, «eternal words» of Ukrainian culture, linguistic and cultural space, cultural product of the day, time slice, communication.